

BOOK REVIEW ESSAY

It's the performance, stupid!

Rogier van Reekum

Een review essay over:

Heijne, B. (2011) *Moeten we van elkaar houden. Het populisme ontleed*. Amsterdam: De Bezige Bij.

Pels, D. (2011) *Het volk bestaat niet. Leiderschap en populisme in de mediademocratie*. Amsterdam: De Bezige Bij.

Met *Moeten we van elkaar houden* (2011) en *Het volk bestaat niet* (2011) willen respectievelijk Bas Heijne en Dick Pels het debat over populisme zowel verdiepen als fundamenteel veranderen. Veel te lang, vinden zij, is het populisme als een curieus verschijnsel wantrouwend en afkeurend beschouwd. Heijne en Pels willen voorbij aan dergelijke kritieken, het populisme op waarde schatten en van binnenuit begrijpen. In hun analyses is dan ook een belangrijke plaats weggelegd voor beleving en verbeelding. Als we geen aandacht schenken aan vormen, stijlen en beelden, zo betogen Heijne en Pels, zullen we het populisme nooit kunnen begrijpen. Hun pleidooi voor vormgevoeligheid is meer dan terecht, maar hun analyses roepen juist daarom ook vragen op.

Aan het verschijnsel 'Fortuyn' is al heel wat toegedicht: revolve, crisis, massapsychose, bevrijding, ontmaskering, doorbraak, omwenteling. Dit soort begrippen wijzen allemaal op het idee dat met Fortuyn zich niet alleen een nieuwe politicus maar ook een nieuwe *vorm* van politiek aankondigde. Fortuyn zei niet alleen nieuwe dingen, ze klonken ook nieuw. Met oude politiek was iets mis, dat nieuwe politiek ging verhelpen. Sindsdien is veel gezegd en geschreven over het belang van vorm, stijl en beeld in de hedendaagse politiek. Maar ook een flink gedeelte van de media-aandacht voor Fortuyn zelf ging uit naar zijn stijl, zijn voorkomen, zijn charisma. Zo is het debat na de gemeenteraadsverkiezingen van 2002, waarin Melkert 'zich liet kennen', niet pas na een eeuw of twee door een ijverige historicus ontdekt als een keerpunt in de wordingsgeschiedenis van de dan heersende imagocratie, maar al in 2004 door Hirsi Ali bij Zomergasten gecanoniseerd tot toonbeeld van onze tijd. De idee dat we in een dramademocratie leven (Elchardus 2003) is dus niet gebaseerd op een afstandelijk oordeel van de sociale werkelijkheid. Niet alleen sociologen weten dat vorm stiekem heel belangrijk is. Het is een breed gedragen inzicht dat voortdurend herhaald wordt: de luie ogen van Verdonk, het kapsel van Balkenende, het biertje van Marijnissen, de lach van Zalm, de slechte beeldvorming van Vogelaar, het hakkelen van Cohen. Het inzicht in verbeelde vormen van gezag maakt deel uit van de lekensociologie die mensen dagelijkse uitoevenen om zich te kunnen oriënteren in hun sociale omgeving. Het betreft bepaald geen *expert knowledge*.

Het zou niet de eerste keer zijn dat een sociologisch inzicht is gaan rondzingen en zelf onderdeel is geworden van de werkelijkheid die ermee gevangen moest worden. Dat moet dan wel bijna een eeuw geleden gebeurd zijn. Toen zag Max Weber's *Wirtschaft und Gesellschaft* (1921-22), met daarin de notie van charismatisch gezag, immers het licht. Ook Durkheim's *Les formes élémentaires de la vie religieuse* (1912) is te zien als een sociologische mijlpaal in de studie van de verbeelding. Al geruime tijd weten psychoanalytici, reclamemakers, marketeers, campagnestrategen én Jan-met-de-pet dat vorm net zo belangrijk, zo niet belangrijker is dan de inhoud. Geen ideologie zonder imagologie (cf. Beller & Leerssen 2007). Het is dan ook de vraag wat er zo nieuw is aan de hedendaagse preoccupatie met vorm, stijl en beeld. Is hier niet sprake van een omgekeerd proces: burgers zijn allang beeldwijs geworden en hebben begrippen ontwikkeld om de werking van beelden te benoemen en te beoordelen, sociologen proberen hun achterstand in deze nu een beetje in te halen. Maar het is de vraag of sociologen ooit nog deskundig zullen worden als het op vormen aankomt. Zullen ze ooit meer weten dan hun ongeleerde medemens?

Om toegang te krijgen tot kennis over vormen moet de vormsocioloog bereid zijn zich bloot te stellen aan verbeelding. Ze moet een beetje meedromen, wil de analyse ergens naartoe gaan. Goede vormkennis sluit aan bij de verbeelding van mensen zelf. Zij moet gebruik maken van etnografische en etnomethodologische uitgangspunten. Alleen door te participeren in verbeelding, is het mogelijk om echt goed te kunnen reconstrueren waarom die verbeelding er als zodanig toe doet. Vormdeskundigheid wringt daarom met de rolopvatting van sociologen, zeker in Nederland. Ze zal moeten lenen van antropologische tradities, ritueeltheorie en dramaturgische inzichten. Er is geen gebrek aan theorie en onderzoek op dit vlak, maar deze lijken zich problematisch te verhouden met gevestigde doelstellingen van de sociologie. De vormsocioloog staat per definitie niet boven of naast de maatschappij, van waaruit een geleerd oordeel te vellen valt over haar toestand, maar bevindt zich als het goed is midden in het spektakel dat samenleven heet. De vormsocioloog spreekt dan ook niet naar beneden, zoals een arts tegen een patiënt, maar juist naar boven, zoals een puber tegen zijn ouders. Vormsociologie dient niet zozeer de diagnose van maatschappelijke problemen – cohesie, ongelijkheid, rationalisering –, maar vooral de bekendmaking van wat er wordt beleefd in de wereld. Je hoort het de puber, ietwat vermoeid, zeggen: *vet betekent goed, pa!* De vormsocioloog herinnert ons aan die lastige sociologische waarheid: het object praat terug. De vragen van de vormsociologie passen dan ook goed bij de onderhandelingshuishouding van de hedendaagse democratie.

In het geval van populisme is het de elite die niet *op de hoogte* is van wat er zoal beleefd en verbeeld wordt door de menigte. Wat Pels en Heijne presenteren als de uitdaging van het populisme gaat uiteindelijk terug op het idee dat elites zich geen raad weten met de beleving en verbeelding van hun publieken. Op verschillende manieren komt steeds hetzelfde probleem van elitaire vervreemding terug: het linkse kosmopolitisme, het primaat van het verstand, de arrogante verontwaardiging, het beperkte inlevingsvermogen. Net als Bovens en Wille (2010) spitzen Pels en Heijne zich toe op de verwijdering tussen representanten en gerepre-

senteerden. Maar Pels en Heijne voegen aan deze verklaring nog een ander idee toe. De elite is niet alleen slecht op de hoogte, maar snapt überhaupt niet dat vorm, stijl en beeld ertoe doen. Sterker nog, zij kenmerkt zich dikwijls door een afgunst voor vormgevoelig optreden. Volgens Heijne en Pels hebben gezagsdragers onvoldoende door dat hun gezag ten principale in bepaalde stilistische vormen vervat is en dat een appreciatie voor vorm dus niet kan worden afgedaan als irrationeel en kortzichtig. De wil tot identificatie die tot uiting komt in het succes van mediakundige populistten kan niet worden weggezet als een aberratie van de zogenaamd normale, rationele politiek. Wie geen object van verbeelding maar slechts uitvoerder van een ambt wil zijn, heeft in de representatieve democratie niets te zoeken. Als er gerepresenteerd wordt, dan wordt er ook verbeeld (Ankersmit 2002). Dat populistten sinds de aankondiging van Fortuyn erin zijn geslaagd om het politieke landschap, en de kansen voor 'links' daarbinnen, zo snel te veranderen, heeft volgens Heijne en Pels vooral te maken met het feit dat populistten de wil tot identificatie zo veel treffender weten te belichamen dan hun concurrenten.

Heijne is vooral als dramaturg van het gezag op zijn best. Hij laat in zijn korte essays goed zien waarom vorm ertoe doet. Zijn leidende intuïtie komt vrij letterlijk op het volgende neer: wie gezag uitoefent, moet dat gezag *waarmaken*. Gezagsdragers hebben niet alleen uitvoerende verantwoordelijkheden waarop ze in min of meer objectieve termen kunnen worden afgerekend. Ze moeten ook een verantwoorde opvoering verzorgen die mensen ervan overtuigt dat het gezag hen daadwerkelijk gezien heeft voor wie ze echt zijn. Naarmate mensen steeds meer overtuigt zijn geraakt van hun persoonlijke uniciteit is de herkenning tussen gezag en onderdaan steeds moeilijker tot stand te brengen. Naarmate de gelijkheid tussen deze unieke individuen steeds belangrijker wordt als basis voor gezagslegitimiteit, verliest de gezagsuitoefening haar overtuigingskracht. Heijne betoogt daarmee in feite dat het populistisch gemobiliseerde onbehagen te wijten is aan het feit dat het bureaucratisch gezag zo ontzettend slecht is in het erkennen van verschillen en het herkennen van wat een ieder tot mens maakt. Wie op basis van gelijkheid gezag wil uitoefenen moet de herkenbaarheid van zijn optreden goed in de gaten houden, maar tegelijkertijd het niet laten lijken alsof hij doet alsof. In deze situatie kunnen gezagsdragers twee fouten maken: zich boven het publieke oordeel verheven wanen of zich beter voordoen dan ze zijn. Beide fouten worden volgens Heijne gemaakt. De eerste door verontwaardigd te reageren op de uitdagingen van populistten en de tweede door te volharden in kosmopolitisch idealisme.

Pels ziet het populisme vooral als een poging om het beter-weten van allerlei elites in het politieke, bestuurlijke en publieke leven op provocatieve wijze te ontmaskeren. Zowel in het parlement, in de partijen, in de krant, op tv als in het middenveld wordt de vanzelfsprekende leidersrol van gezagsdragers uitgedaagd. Wat elites voorstellen als algemene belangen blijken in populistische vertogen eigenlijk niet meer dan de particuliere belangen van in zichzelf gekeerde klikjes. Moslims zijn daarom ook zo bedreigend: ze hebben een eigen agenda. Populisten presenteren zich als hoeders van het echte, volkse belang, maar kunnen dat alleen doen door op hun beurt de particulariteit van hun aanspraken te verhullen. Ook

zij verkleden hun gelijk als de enige, echte waarheid en sluiten daarmee uit dat het ook nog wel eens anders zou kunnen zijn. Bescheidenheid, twijfel en mededogen verliezen hun deugdelijke waarde. Toch is Pels optimistisch gestemd. Hij ziet in het huidige tumult een overgangperiode die leidt naar een democratie waarin noch de partijkaders, noch de volksprofeten, noch de redacteuren het recht op spreken monopoliseren. Pels hoopt op een nieuwe politiek waarin de democratie zich uitdrukt in publieke meerstemmigheid, een demos die nooit helemaal met zichzelf samenvalt. Hij noemt het de wisselwerkingsdemocratie

De analyses van Heijne en Pels delen het idee dat gezagsdragers en andere voor-
aanstaanden zich onvoldoende hebben bezig gehouden met de herkenbaarheid van hun optreden. Ze hebben niet alleen bepaalde kwesties en grieven onbeantwoord gelaten, maar de herkenbaarheid van het gezag als zodanig verwaarloost. In deze lacune zijn initiatiefrijke populistten gesprongen. Gevestigden hebben hun afkeurende houding ten aanzien van deze nieuwe stemmen tot op de dag van vandaag volgehouden, waardoor populistten hun momentum behouden. Heijne en Pels roepen nadrukkelijk op tot een acceptatie van het populisme. Nu kan men voor of tegen een dergelijk strategie zijn en daar allerlei argumenten voor of tegen aandragen, maar er schuilen hier sociologisch interessantere problemen.

Heijne's reconstructie is nog het meest problematisch. Hij stelt dat er lange tijd een breed omarmd multiculturalisme leefde dat nu door populistten wordt uitgedaagd. Hij karakteriseert dit multiculturalisme als de verlichte en goedbedoelde oproep om toch vooral open te staan voor verschil, verandering en verscheidenheid. De populistische uitdaging van deze grensloze waardering is bijzonder succesvol, omdat het multiculturalisme zijn eigen idealen helemaal niet *waar kan maken*: we willen niet overal voor open staan, we kunnen niet altijd van elkaar houden. Om ergens van te houden moet er ook iets afgewezen, misschien zelfs gehaat, worden. Het grenzeloze humanisme heeft daarmee een enorm geloofwaardigheidsprobleem opgelopen.

Maar heeft een dergelijk humanisme ooit school gemaakt in Nederland? Is het ooit omarmd door gezaghebbende personen en gezagdragende instanties? Het idee dat *wij* het gevaar lopen om ons te laks en vrijblijvend op te stellen ten aanzien van nieuwkomers maakt al vanaf eind jaren 1970 nadrukkelijk deel uit van beleidsrechtvaardigen en publieke discussies (Lucassen & Lucassen 2011; Vink 2007; Prins 2004, Ghorashi 2003; Van Ginkel 1999; Rath 1991). De huidige critici van het zogenaamde cultuurrelativisme zijn geen uitdagers, maar erfgenamen van een reeds vanzelfsprekend idee dat *wij* zo uitzonderlijk verlicht en vooruitstrevend zijn. De toe-eigening van democratische waarden tot *onze* culturele verworvenheden hoefden populistten niet eerst zelf uit te vinden. Daarom is het ook zo lastig reageren op de zogenaamde uitdagingen van de nieuwe provocateurs: *wij* zijn het volledig met *ze* eens dat *onze* verlichting beter is dan *hun* cultuur. Er is geen strijd gaande tussen verlichting en anti-verlichting, zoals Heijne stelt. Er is eerder een strijd tussen mensen die menen dat *we* een beetje diversiteit best aankunnen en mensen die menen dat anderen zich nu of nooit moeten aanpassen. Die ander is in beide vertogen precies dezelfde, achterlijke figuur. Des te interessanter wordt de vraag waarom het beeld van een al te goedbedoelde vrij-

blijvendheid zo centraal is geweest en steeds centraler is geworden in de manier waarop *we* voorstellen dat *we* zijn.

Pels' analyse is precies op dit punt subtieler. Hij vergeet niet in te gaan op de langere geschiedenis van populisme in Nederland. Pels trekt lijnen van de Amsterdamse provo's, sociale bewegingen en het republikeinse democratiseringsstreven van Nieuw Links en D66 naar het huidige 'individualistisch nationalisme' dat wordt gedragen door rechts. In Nederland kenmerkt het populisme van na de tweede wereldoorlog zich eigenlijk vooral door haar verzet tegen de kerkelijke en verheven autoriteit: eerst vooral de christelijke, nu vooral de linkse (De Haan 1993; Zahn 1989). Door deze lijnen te trekken wordt het in elk geval inzichtelijk gemaakt hoe al vanaf '68 – om maar een jaar te prikken – elites van allerlei pluimage het idee van *onze* vooruitstrevendheid cq. vrijzinnigheid tot gemeengoed hebben gemaakt. Dat zij beter zijn dan moslims hebben Henk en Ingrid toch echt niet in hun eentje uitgevogeld om vervolgens met Wilders eindelijk een representant voor hun overtuiging gevonden te hebben. De vervlechting van populistische politiek en vrijzinnige superioriteit heeft een langere geschiedenis en biedt een belangrijke verklaring voor de vreemde combinatie van dissensus en consensus in het Hollandse debat. Dat kenmerkt zich weliswaar door een opeenvolging van verhitte kwesties en controversen, maar die gaan wel steeds weer over de vraag of iemands gedrag of uitspraken wel voldoen aan twee vaststaande criteria: (1) dat burgers altijd gelijk hebben omdat de democratie er voor hen is; (2) dat geaccepteerd wordt dat de hier heersende bevrijding van verheven gezag tot het einde der dagen dominant zal blijven. Een duidelijke consensus over wie *wij* zijn is op deze manier verweven in de alsmaar aanhoudende en altijd mediagenieke dissensus.

Het knelpunt in Pels' betoog zit ergens anders. Net als Heijne wijt Pels het succes van populistische aan hun mediagenieke herkenbaarheid die tegemoet komt aan de verwaarloosde wil tot identificatie bij het publiek. Maar anders dan Heijne verbindt Pels die verwaarlozing niet met grenzeloosheid. Pels wijst op de afstandelijkheid van politieke ideologieën en programma's, zoals die door partijen worden vastgelegd. Het populisme is bij Pels dan ook vooral een uitdaging van partijorthodoxie en een aanval op regenteske bestuurders. Populisten stellen hier een personalistische politiek tegenover. Volgens Pels is Fortuyn toonaangevend geweest:

'Sinds de doorbraak van Fortuyn in 2002 heeft de Nederlandse politiek dus kunnen kennismaken met een breed spectrum van personalisering, dat zich ruwweg uitstrekt tussen de polen Verdonk (veel vorm, weinig inhoud) en Balkenende (veel inhoud, weinig vorm).' (2011: 179).

Pels meent dat persoonlijkheden de plaats van ideologieën aan het innemen zijn. Kiezers bepalen hun steun in toenemende mate op grond van persoonlijk identificatie in plaats van ideologische loyaliteit. Maar het persoonlijke is in de politiek toch niets nieuws? Is het niet juist ook de ideologische context waarin politieke beroemdheden hun rollen spelen die doorslaggevend is voor de vraag welke rolgedaantes het goed doen en welke niet?

Zou het niet zo kunnen zijn dat politieke kwesties in toenemende mate worden besproken, begrepen en verwerkt als morele problemen (cf. Houtman et al. 2008). Dit in tegenstelling tot een periode die grofweg met de verzuiling samenvalt, waarin onenigheid over de diepere moraliteit van posities en beslissingen van minder groot belang waren. Dat een katholiek niet te vertrouwen was, hoefde niet langs de weg van publieke controversen aangetoond te worden. Dat wisten we al. Waar het om ging was het beste voor de eigen achterban binnen te halen en invulling te geven aan deze meer cliëntelistische relatie. Een dergelijke verhouding tussen voorganger en gemeente vereiste dus een geheel ander repertoire aan stilistische gebaren, maar dat maakte de politiek niet minder personalistisch.

Met de vermenging van de zuilen werd de bestaande, morele onenigheid echter een publiek en politiek probleem, vooral naarmate zich in het ontzuilde Nederland een steeds sterkere, vrijzinnig-liberale consensus vestigt. Het toegenomen belang van overtuigend optreden is dan niet te wijten aan een vervreemding van elites en publieken, maar juist aan het feit dat mensen van sterk verschillende achtergronden in toenemende mate met elkaars verschillen worden geconfronteerd (cf. Janssen 2005). Verschillende groepen zijn in dit scenario juist steeds meer van elkaar op de hoogte – niet in de laatste plaats omdat ze elkaar in toenemende mate op tv zien – en vinden lang niet alles dat ze van de anderen te zien krijgen plezierig, al is het vaak even fascinerend als vermakelijk. Elites worden dientengevolge ook aangemoedigd en genoodzaakt om de morele onenigheid met hun tegenstanders te politiseren.

Op deze manier zou beter te begrijpen zijn waarom de morele kwaliteit van het publieke optreden – eerlijkheid, durf, standvastigheid, angst, haat, lust – in toenemende mate zelf tot onderwerp en inzet van politieke conflicten wordt gemaakt. Publieke figuren worden verwacht in hun optreden de dieperliggende motivatie voor hun standpunten te projecteren en blijkt te geven van hun morele gesteldheid. Ze nemen elkaar de maat in deze en ook de verslaggeving is er steeds meer op gericht. Wat wel 'medialogica' wordt genoemd, is eigenlijk vooral het moreel politiseren van het publieke optreden zelf. Wie er niet in slaagt om consistentie aan te brengen tussen haar claims en haar optreden kan bovendien worden ontmaskerd als hypocriet. Het logische eindpunt van dit stilistisch moralisme is te vinden bij de jongens van Geenstijl.nl, die tegen van alles en nog wat zijn maar vooral tegen pretentie. Personalisering is zo gezien niet een correctie op een verwaarloosde identificatie, maar een voortvloeisel van intensievere zichtbaarheid, bemoeienis met elkaar en het vermengen van verschillende waardeoriëntaties tot een vrijzinnig-liberale hegemonie. In deze configuratie bestaat een nieuwe, ideologische breuklijn die sociaal-economische tegenstellingen complementeert en compliceert: de spanning tussen vrijheid en dwang (Duyvendak 2011, Kriesi 2008).

Kiezers die zich identificeren met personalistisch optredende populistische ideologie niet in voor herkenbaarheid, maar maken net als andere kiezers een weloverwogen, ideologische keuze: ik wil morele orde en wel deze. Een electoraat voor morele disorde bestaat slechts in de krochten van de universiteiten en de kraakpanden. Een waardering voor morele disorde wordt dan ook alleen door GroenLinks en D66 zo af en toe, mondjesmaat, ten toon gespreid. Het is daarmee

maar helemaal de vraag of de aantrekkelijkheid van populisten te wijten is aan hun aandacht voor persoonlijke stijl. Het hangt er toch nog steeds vanaf welke moreel-ideologische overtuiging zij met hun optreden uitstralen. Wel is het zo dat met de politisering van morele onenigheid het publieke optreden zelf ook een morele aangelegenheid is geworden. 'Ik sta pal voor de rechtsstaat!' verbeeldt een andere ideologische positie dan 'Uiteindelijk is de rechtsstaat de grens.'

Pels heeft gelijk dat met 'Fortuyn' veel veranderd is, maar een doorbraak van persoonlijke politiek was het niet. Maar wat dan wel? Volgens mij heeft 'Fortuyn' iedereen ervan overtuigd dat de politiek net zo goed over het spel kan gaan als over de knikkers, dat met het spel zelf morele kwesties misschien nog wel beter tot uitdrukking kunnen worden gebracht. Dat het spel ertoe doet kan niet een analytisch inzicht zijn dat losstaat van hoe het spel gespeeld wordt. Sinds Fortuyn is die waarheid onvermijdelijk geworden. Iedereen – elites en publieken – werkt voortdurend met het idee dat het spel als zodanig belangrijk is en dus is het ook zo. Fortuyn was de *self-fulfilling prophet* van deze overtuiging.

Het werk van Heijne en Pels vormt een belangrijke bijdrage aan de puberale sociologie. Dat is een sociologie die terug praat tegen het gezag en het wijst op haar verouderde wereldbeelden. Heijne en Pels proberen het gezag niet alleen bij te praten, maar het ook aan te zetten tot verandering. De sociologie heeft dramaturgische en performatieve theorieën nodig om deze taak te vervullen. Juist vanuit de beleving van de onderdaan kan het gezag gewezen worden op haar al te paternalistische optreden. Heijne ziet vooral een ouder die onbegrensde vrijheid voorschrijft maar niet doorheeft dat zonder grenzen er ook geen herkenning en affectie tussen ouder en kind kan plaatsvinden. Pels daarentegen maakt zich druk over de afstandelijkheid van de ouder. Die moet zich wat meer in zijn ziel laten kijken en niet bang zijn om zich bloot te geven. Dat getuigt juist van zelfvertrouwen.

Zoals ik heb betoogd, denk ik dat Heijne de omarming van de anti-autoritaire opvoeding nogal overschat. De relatie tussen gezag en publiek is hooguit verworpen tot onderhandelingshuishouding. Het is waar dat grenzen in zo'n opvoeding vaker opgezocht worden, maar van grenzeloosheid was en is geen sprake. Pels wil met zijn wisselwerkingsdemocratie de onderhandeling tussen ouder en kind bestendigen. Maar is de ouder echt zo afstandelijk, wordt het kind echt zo vaak genegeerd? Is Fortuyn nu de aankondiging of het hoogtepunt van personalistische politiek? De kritiek op afstandelijkheid lijkt mij eerder een afgeleide van toenomen bemoeienis, wederzijdse zichtbaarheid en, niet te vergeten, morele consensus. Het is de vraag of beter en vaker onderhandelen de populistische hoop op morele overeenstemming zal relativeren. Is er niet een overschot aan personalistische identificatie? Waar blijft de politicus die met haar hele verschijning aan ons duidelijk wil maken dat ze met onze moraal, onze meningen en onze angsten niets te maken wil hebben? Dat ze van een leiderschapsrol niets moet hebben? Dat als je haar wat vindt je maar op haar moet stemmen, maar dat je daar niets voor terug moet verwachten? Waar blijft de anti-Fortuyn?

Literatuur

- Ankersmit, F. R. (2002) *Political Representation*. Stanford: Stanford University Press.
- Beller, M. & J. Leerssen (2007) *Imagology: The Cultural Construction and Literary Representation of National Characters. A Critical Survey*. Amsterdam: Rodopi.
- Bovens, M. & A. Willie (2010) *Diplomademocratie: over de spanning tussen meritocratie en democratie*. Amsterdam: Bert Bakker.
- Durkheim, E. (1912) *Les formes élémentaires de la vie religieuse : le système totémique en Australie. ???*
- Duyvendak, J. W. (2011) *The politics of home: belonging and nostalgia in Europe and the United States*. Hampshire: Palgrave Macmillan.
- Elchardus, M. (2003) *De dramademocratie*. Leuven: Lannoo.
- Ghorashi, H. (2003) *Ways to survive, battles to win: Iranian women exiles in the Netherlands and the United States*. New York: Nova Science.
- Ginkel, R. van (1999) *Op zoek naar eigenheid: denkbeelden en discussies over cultuur en identiteit in Nederland*. Den Haag: Sdu.
- Haan, I. de (1993) *Zelfbestuur en staatsbeheer: het politieke debat over burgerschap en rechtsstaat in de twintigste eeuw*. Amsterdam: Amsterdam University Press.
- Heijne, B. (2011) *Moeten we van elkaar houden: het populisme ontleed*. Amsterdam: De Bezige Bij.
- Houtman, D., Achterberg, P. and A. Derks (2008) *Farewell to the Leftist Working Class*. New Brunswick, NJ: Transaction.
- Janssen, S. (2005) Het soortelijk gewicht van kunst in een open samenleving. De classificatie van cultuuruitingen in Nederland en andere westerse landen na 1950. *Sociologie* 1 (3).
- Kriesi, H. and T. Frey (2008) The Netherlands: a challenge that was slow in coming in H. Kriesi, E. Grande, R. Lachat, M. Dolezal, S. Bornschiefer and T. Frey (eds) *West European politics in the age of globalization: six countries compared*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Leo Lucassen and Jan Lucassen (2011) *Winnaars en verliezers: een nuchtere balans van vijfhonderd jaar immigratie* (Amsterdam: Bert Bakker).
- Pels, D. (2011) *Het volk bestaat niet: Leiderschap en populisme in de mediademocratie*. Amsterdam: De Bezige Bij.
- Prins, B. (2004) *Voorbij de onschuld: het debat over integratie in Nederland*. Amsterdam: Van Gennep.
- Rath, J. (1991) *Minorisering: de sociale constructie van 'etnische minderheden'*. Amsterdam: Sua.
- Vink, M. P. (2007) 'Dutch 'multiculturalism' beyond the pillarization myth', *Political Studies Review* 5 (3) 337-350.
- Weber, M. (1921-22) *Wirtschaft und Gesellschaft*. Tübingen: Mohr.
- Zahn, E. (1989) *Regenten, rebellen en reformatoren: een visie op Nederland en de Nederlanders*. Contact: Amsterdam.